

Om studiet av påskhaggadan*

Nils Martola

Åbo

1. Inledande anmärkningar

Påskhaggadan (*Haggadah shel pesach*) är den kanske mest spridda och populära judiska texten. En av Abraham Yaari utgiven bibliografi över haggada-texter, som tryckts fram till 1960, omfattar inte mindre än 2713 nummer.¹ Efter år 1960 har det med säkerhet utkommit hundratalens nya utgåvor. Trots att Yaari ger skilda nummer åt nya upplagor av en och samma text är det alltså fråga om ett mycket stort antal editioner. Till talet 2713 bör givetvis läggas alla kända handskrifter. Att påskhaggadan vunnit en så stor spridning har många orsaker, bland annat följande: texten är kort och alltså billig att framställa; den reciterades i de enskilda hemmen i samband med firandet av påsken, och det uppstod därför småningom ett särskilt behov att skaffa minst ett exemplar till varje hem; man ville ofta också förse utgåvan med en översättning till folkspråken vid sidan av den hebreiska texten; detta innebär att det inom en och samma tradition (till exempel den ashkenaziska) förekom mängder av olika utgåvor, eftersom traditionen omspannar judar vilka talade flera olika varianter av jiddisch eller också värdländernas folkspråk; vidare innehåller Haggadan många dramatiska och teologiskt väsentliga element, vilket bidrog till att man gärna försåg den med illustrationer och olika tillägg, liksom även med kommentarer, och detta hade som följd att det utkom många olika utgåvor inom samma språkområde.

En så vitt spridd och omtyckt text blev givetvis föremål för förklaringar och tolkningar,

i all synnerhet som det var meningen att man i samband med firandet av påsken skulle diskutera uttåget ur Egypten och dess innebörd. Utgåvorna av Påskhaggadan är också i regel försedda med en kommentar av något slag. Ofta finns det en inledning där man i korthet går in på påskfirandet i allmänhet och en beskrivning av *seder*-måltiden i synnerhet; dessutom förekommer det ordförklaringar strödda utmed texten; ibland ges även korta notiser om varierande läsarter. Men det finns även utgåvor med fylligare kommentarer. Inte sällan trycktes många kommentarer bredvid eller efter varandra. Yaari nämner en mastodont som innehåller inte mindre än 238 kommentarverk utöver själva texten.² De flesta av dem består emellertid av förklaringar till enskilda detaljer. I regel är kommentarerna av religiös-etisk art, inklusive dem som beaktar halakiska problem i samband med påskfirandet. Man kan också finna kommentarer som excellerar i att genomföra de fyra olika klassiska bibeltolkningsmetoderna på avsnittet om uttåget ur Egypten i Påskhaggadan, nämligen (1) den "enkla" eller "bokstavliga" tolkningen (*peshat*), vilken tar fasta på den omedelbara yttre förståelsen av texten; (2) den "allegoriska" eller "anspelande" tolkningen (*remez*), för vilken texten eller vissa detaljer i den innehåller mer eller mindre avslöjade antydningar på andra fenomen; (3) den "homiletiska" tolkningen (*derash*), vilken söker en moralisk vägledning; och (4) den "mystiska" eller "esoteriska" tolkningen (*sod*), vilken strä-

var till att finna en förborgad djupdimension i texten.

Då jag för ett antal år sedan skulle skriva en kort kommentar till den samling textfragment jag tidigare översatt till svenska, trodde jag inte det skulle vara något problem att finna material till den första texten i samlingen, vilken var Påskhaggadan. Döm därför om min förvåning när jag upptäckte att det inte fanns en enda fyllig modern kommentar till Påskhaggadan på ett av de stora västerländska språken, trots den rikliga förekomsten av textutgåvor och traditionella kommentarer! Det är skälet till att min kommentar blev mera omfattande än jag ursprungligen tänkt mig.

Att jag inte hittat en fyllig modern kommentar till Påskhaggadan på ett västerländskt språk betyder inte att det saknas vetenskapliga undersökningar till Påskhaggadan, eller att det överhuvud taget saknas solida kommentarer till den. Långt därifrån! Det finns många detaljundersökningar, och det finns texteditioner och moderna kommentarverk på hebreiska. Då jag i fortsättningen går in på att ge en översikt över studiet av Påskhaggadan måste jag därför göra vissa inskränkningar och preciseringar. Först och främst är det fråga om studiet av en *text* och inte av hur man firar högtiden 'Påsk'. Här är det närmast fråga om var tyngdpunkten ligger, eftersom det givetvis inte är möjligt att förstå Påskhaggadan, än mindre studera den, om man lämnar frändet av högtiden obeaktad. Med "studiet" av Påskhaggadan avser jag vidare ett så kallat historiskt-kritiskt studium av den, och med "Påskhaggadan" avser jag den traditionella text som normalt används i hemmen i Europa och Nordamerika, med vissa undantag. Den senaste preciseringen är nödvändig av två skäl. (1) För det första på grund av att med Haggadan—dvs. "berättelsen"—i egentlig bemärkelse avses det avsnitt i Påskhaggadan som rubriceras med *maggid*; sålunda är det också endast detta avsnitt Maimonides tar med då han återger Påskhaggadans text i *Mishneh Torah*. (2) För det andra beaktas inte de annars så intressanta ritualtexter som den liberala judendomen i Europa och reformjudendomen i Amerika skapat.³ Vidare utelämnar jag den rätt omfattande utforskningen av de berömda illuminerade Påskhaggadorna, ef-

tersom de framför allt är av konsthistoriskt intresse, och inte har bidragit särskilt mycket till förståelsen av haggadans text.⁴ Men jag medger utan vidare att illustrationerna givetvis utgör exempel på hur man tolkat texten i olika tider.

2. Den övergripande disciplinen: judisk liturgik⁵

Påskhaggadan är en ritualtext och en betydande del av den är inte specifik för påsken, utan gemensam med andra tillfällen som har en kultisk inramning (t.ex. största delen av bönerna, vilka ju har en framträdande plats i haggadan). Studiet av den äger därför rum inom ramen för den övergripande disciplinen judisk liturgik; och det är därifrån de viktigaste impulserna har kommit. Där definieras frågeställningarna och terminologin, och där utvecklats metoderna.

Liturgiken var en väsentlig del av den av Leopold Zunz och några meningsfränder under första hälften av 1800-talet grundade *Wissenschaft des Judentums* och delade under långa tider de för denna karakteristiska frågeställningarna och målsättningarna. Man strävade till att fastställa en *urtext* för ritualtexterna och till en naturlig förklaring till uppkomsten av de varierande läsarterna. Som modell tjänade den klassiska filologin och den för denna typiska utgångspunkten att det fanns en enda originaltext, vilken sedermera utvecklats i olika riktningar. Likaså var det vanligt att utgå från tanken att originalversionen av en text var enkel och kort och att längre och mera komplicerade versioner därför i regel var senare bearbetningar.

Stor möda ägnades och ägnas fortfarande åt att samla, beskriva och klassificera de liturgiska texterna eller texter som innehåller liturgiska element. Det upprättades omfattande kataloger på handskriftsbestånden i de större universiteterna, bland annat av lärdomsgiganten Moritz Steinschneider. Zunz genomförde banbrytande undersökningar i *piyyut* (dvs. den judiska sakralpoesin). I den jättelika textsam-

lingen i Kairo-genizan finns även ett stort antal texter eller textfragment av liturgisk karaktär och de har blivit av avgörande betydelse för den liturgiska forskningen.⁶ Israel Davidson katalogiserade en väsentlig del av de böner och sånger man funnit i medeltida texter i sitt stora arbete *Thesaurus of medieval Hebrew poetry*. Från och med de sista decennierna av 1800-talet har många viktiga handskrifter publicerats eller också inkorporerats i textkritiska utgåvor av centrala liturgiska verk.⁷ En av de främsta representanterna för denna editions- och kommentarverksamhet var Ernst Daniel Goldschmidt, som också är av grundläggande betydelse i samband med studiet av Påskhaggadan. Redan 1913 utkom den första upplagan av Ismar Elbogens epokgörande *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, som kom att bli ett standardverk på området, och den tredje upplagan utkom 1931.⁸ Nazisterna på 30-talet, det andra världskriget och dess gräsligheter, samt deras följdfeomen resulterade i allvarliga avbräck för judaistiken i alla dess former.

Men efter världskriget har den liturgiska forskningen tagit ny fart och den tidigare betoningen på historisk-filologiska metoder har kompletterats med ett form-kritiskt tillvägagångssätt, som i hög grad influerats av bibelforskningens sätt att gå till väga. I denna fäster man stor vikt vid texternas yttre form och vid att den korrelerar med innehållet och de sammanhang i vilka de används, deras så kallade *Sitz im Leben*; och det leder till studium av de samhällliga institutioner i vilka dessa former fungerar, till ett sociologiskt betraktelsesätt, alltså. Redan på 1930-talet tillämpade Arthur Spanier formkritiska metoder i några viktiga artiklar i *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*.⁹ Den främsta representanten hittills för denna metod var Joseph Heinemann, som vidareförde och -utvecklade Spaniers ansatser. Hans bok *Prayer in the Talmud: forms and patterns* har varit av stor betydelse för den liturgiska forskningen.¹⁰ Hans arbete har också utgjort ett hälsosamt korrektiv till den ensidiga betoningen på en enda urtext i och med att han ofta framhåver pluraliteten i textformerna och att de ofta uppkommit som spontana uttryck för folkets

religiösa skaparkraft. En relativt färsk och viktig bok är Lawrence A. Hoffmans *The canonization of the synagogue service* från år 1979, i vilken författaren strävar till att ge en kon- turteckning av den process som ledde till ett förenhetligande av liturgin under gaoneisk tid.

3. Påskhaggadan

Det är klart att det ställvis fanns kritiska observationer i de äldre kommentarverk till Påskhaggadan jag nämnde i det inledande avsnittet. Det förekommer framför allt textkritiska notiser. Kommentatorerna hade ofta stött på varierande läsarter, och tvingades att ta ställning till vilken som var den rätta. Men det är först i medlet av 1800-talet man påträffar arbeten som strävar till att systematiskt analysera texten, isolera källorna och nå fram till den ursprungliga ordalydelsen. Som den äldsta "vetenskapliga" utgåvan brukar nämnas den av Hirsch Edelman från 1845 (*Haggada le-lél šim-mûrim*), därnäst följer en utgåva av Eliezer Landshuth, "nebst einer geschichtlichen Einleitung über die Entstehung der Hagada und der sie begleitenden Gebräuche" (1855, *Maggid me-rešit*). Den inskränker sig huvudsakligen till den egentliga haggadan, dvs till *maggid*-avsnittet, och bygger i mycket på de knappa men i sin analytiska skärpa nästan oöverträfade endast två sidor omfattande notiserna av Zunz i dennes *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden*.¹¹ Landshuth analyserar de olika deltexterna, anför de relevanta källorna i de äldsta tillgängliga texterna, och visar på förekomsten av sena tillägg, men har svårt att få grepp om de olika delarnas ålder i relation till varandra.

År 1895 utkom ett rätt omfattande arbete av den spränglärde Meir Friedmann (Ish Shalom): *Meir 'ayin 'al sedær we-haggadah šel lélê pesah*. Som titeln anger går han in såväl på påskaftonens ritual (*sedær*) som på Påskhaggadans text (*haggadah*). För att få ett historiskt grepp om ritualen börjar han med en värdefull detaljerad kommentar till den allra äldsta beskrivningen vi har, nämligen det sista kapitlet i Mishnatraktaten *Pesahîm*. Han belyser

texten framför allt utifrån tannaitisk och amoraitisk litteratur, men även senare texter kommer till användning. Endast de sista tre tiondedelarna av boken ägnas åt Haggadan, med särskild hänsyn till Maimonides' text. Trots att Friedmann suveränt behärskar den rabbiniska litteraturen är det tydligt att han har svårt att få ett historiskt grepp på ritualen. Det kommer fram bl.a. däri att han ignorerar samtida icke-judisk litteratur, och man får därför genom hans arbete inte klarhet i frågan om vilken relation påskmåltiden har till den antika festmåltiden, en fråga som behandlades redan under andra hälften av 1800-talet och som diskuterats flitigt under detta sekel. Siegfried Stein gav nya impulser till den diskussionen genom sin viktiga artikel *The influence of symposia literature on the literary form of the Pesah Haggadah*, där han gör gällande att påskmåltiden inte enbart var påverkad av det antika sättet att fira en festmåltid, utan att de antika berättelserna om symposier—symposielitteraturen—influerat Påskhaggadans litterära utformning.¹² I en färsk bok går Baruch M. Bokser till angrepp mot Steins uppfattning, och lyckas, enligt min uppfattning, vederlägga den.¹³

Utgåvor med historisk-filologisk inriktning utgavs även av David Cassel (1888) och Cecil Roth (1930); jag går emellertid inte in på dem. Men tillbaka till själva texten.

De hittills utan tvekan viktigaste arbetena i studiet av Påskhaggadan har utgått från den tidigare nämnde Ernst Daniel Goldschmidts penna. Han var till skolningen klassisk filolog men kom att utföra sitt livsverk inom judisk liturgisk forskning. År 1936 kom i Schockenförlaget en tunn volym på tyska: *Die Pessach-Haggada, hrsg. und erklärt*, vilken år 1948 publicerades i utvidgad gestalt på hebreiska: *Seder Haggadah šal pesah 'al pî minhag 'aşkenaz ús'efarad*. Den är en textutgåva med en god kritisk inledning och kommentarer. Kronan på verket var den år 1960 utgivna *The Passover Haggadah: its sources and history* (hebr.). Utöver dessa böcker har Goldschmidt skrivit flera viktiga artiklar. Goldschmidt behärskar hela fältet, och gör flitigt bruk av genizatexterna. Han visar hur texten ändrat gestalt genom tiderna till dess den nådde sin praktiskt taget slutgiltiga utformning på 900-talet i och med

Amram och Saadyah Gaons Siddurer. Desutom publicerade han betydelsefulla varianter och midrash-artade och poetiska tillägg till Haggadan. Viktigt var att han vederlade Louis Finkelsteins uppfattningar om Påskhaggadans förhållande till spänningar mellan seleukiderna och ptoleméerna, vilka implicerade att den centrala delen av haggadan gick tillbaka till det tredje förkristna århundradet. Viktigt var också att han tog avstånd från dennes överdrifter i tillämpningen av filologisk metod.¹⁴

Ett värdefullt hjälpmedel är Menachem Kashers textkritiska utgåva som utkom 1955, och nu föreligger i en tredje reviderad och utvidgad upplaga.¹⁵ Apparaten är mycket fyllig, och beaktar alla viktiga texter. Texten föregås av en omfattande inledning, där författaren med hjälp av klassiska auktorer går in på både halakiska och textuella problem. Den omfattande kommentaren utgör i praktiken ett kompilat av de klassiska kommentatorernas åsikter. Kashers edition, tillsammans med Jehudah David Eisensteins år 1920 utgivna text och samling av klassiska kommentarer (jfr not 2 ovan), är ovärderliga då det gäller att få en bild av hur man förstått Påskhaggadan genom tiderna.

Eftersom Påskhaggadan innehåller böner av stor betydelse i judiskt fromhetsliv, såsom de inledande välsignelserna och bordsbönen efter måltiden, är det klart att det finns en omfattande forskning kring de särskilda delarna i Påskhaggadan. Men detta är inte det rätta tillfället att gå in på en redogörelse för detaljstudier.

Min egen kommentar, dvs den kommande engelskspråkiga versionen, är upplagd på det sättet att jag i inledningen ger en kort beskrivning av påskfirandet, och sedan går över till en analys av den nutida Haggadans text, ger en översikt över textens historia och över forskningshistorien. I detaljkommentaren behandlar jag varje delavsnitt för sig: ger en översättning med textkritiska och filologiska notiser; sedan går jag in på en formkritisk undersökning av texten, söker besläktade former och en eventuell *Sitz im Leben* (för det mesta inskränks det till en *Sitz in der Literatur*); jag strävar även till att klarlägga delavsnittets interna utveckling. Detaljkommentaren går in

på enskilda detaljer i texten i normal ordning, vid vilken jag även beaktar hur texten förstås genom tiderna. Det blir en rätt omfattande kommentar, men det är Påskhaggadan värd.

NOTER

* Artikeln baserar sig på ett föredrag hållet vid den fjärde nordiska kongressen i judaistik i Trondheim 7-9 maj 1990.

1. Jfr Yaari, Abraham, *Bibliography of the Passover Haggadah from the earliest printed edition to 1960 with twenty five reproductions from rare editions and a facsimile of a unique copy of the first printed Haggadah in the Jewish National and University Library, Jerusalem*. Bamberger & Wahrman. Jerusalem 1960.

2. *Ibid.*, vii. En värdefull samling äldre kommentarer—fram till omkring 1800—finns i: *Ozar perushim we-ziyurim el Haggada shel Pesah : a compendium (in Hebrew) of authoritative commentaries and original illustrations on the Hagada, the narrative of Israel's redemption from Egypt for the Passover-night ritual*. Compiled, ed. and annotated by J.D. Eisenstein. New York 1920.

3. Jfr t.ex. *A Passover Haggadah : the new Union Haggadah*. Rev. ed. Prepared by the Central Conference of American Rabbis. Ed. by Herbert Bronstein. Harmondsworth : Penguin Books, 1978.

4. För ett grundläggande arbete jfr Mendel Metzger, *La Haggada enluminée : étude iconographique et stylistique des manuscrits enluminés et décorés de la Haggada du XIIIe au XVIe siècle. Études sur le judaïsme médiéval*. 2. Leiden : Brill, 1973; detta arbete på drygt 500 sidor + planscher är avsett att vara enbart den första delen i ett arbete som syftar till upprättelsen av en korpus av illuminerade Haggada-texter; det har dock ännu inte följt någon fortsättning. Jfr vidare även det klassiska arbetet *Die Darmstädter Pessach-Haggadah*. Codex Orientalis 8 der Landesbibliothek zu Darmstadt aus dem vierzehnten Jahrh. hrsg. und erläutert von Bruno Italiener unter Mitwirkung von Aron Freimann und Adolf Schmidt, mit einer Gesamtbibliographie der illustrierten Haggadah. Leipzig : Karl W. Hiersemann, 1927.

5. För detta avsnitt jfr bl.a. följande nyttiga översikter (utöver relevanta artiklar i de stora encyklopedierna):

Contributions to the scientific study of Jewish liturgy. Ed. by J.J. Petuchowsky. New York : Ktav Publishing House, 1970—en samling klassiska artiklar som tidigare publicerats i *Jewish quarterly review*, eller i *Hebrew Union College annual*; Richard S. Sarason, *On the use of method in the modern study of Jewish liturgy. Approaches to ancient Judaism. [1]. Theory and practice*. ed. by W.S. Green. (Brown Judaic studies. 1) Missoula 1978, 97-172; *Jüdische Liturgie : Geschichte, Struktur, Wesen*. Hrsg. von H.H. Henrix. *Quaestiones disputatae* ; 86. Freiburg : Herder, 1979.

6. Under Stefan Reifs ledning har universitetsbiblioteket i Cambridge på 1970- och 1980-talet slutfört konserveringen och katalogiseringen av texterna från Kairogenizan. Av stor betydelse är en av honom utgiven bibliografi, vilken förtecknar vilka genizatexter som publicerats 1896-1980, och var de publicerats: "Published material from the Cambridge Genizah collections : a bibliography 1896-1980." *Cambridge University Library Genizah series* ; 6. Cambridge 1988.

7. Jag inskränker mig till att nämna endast följande två texter, eftersom de är av central betydelse för studiet av Påskhaggadan: (1) Saadia Gaons Siddur, som återupptäcktes av Steinschneider i medlet av 1800-talet och som beskrevs i dennes *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*. (Catalogue of the Hebrew books in the Bodleian Library). Oxford 1852-60; år 1892 utlovades en kritisk utgåva av texten, men det skulle dröja ända till 1941 innan den såg dagens ljus: *Siddur R. Saadja Gaon : Kitab gami as-salawat watasabih*. Edd. I. Davidson, S. Assaf, B.I. Joel. Jerusalem 1941; (2) Amram Gaons Seder, av vilken (bristfälliga) utgåvor kommit redan på 1800-talet; de svenska forskarna David Hedegård och Tryggve Kronholm disputerade vardera på kommenterade delutgåvor av Amrams Seder: *Seder R. Amram Gaon : Part 1, Hebrew text with critical apparatus, transl. with notes and introd.* Lund 1951, respektive *Seder R. Amram Gaon : Part 2, The order of Sabbath prayer : text ed. with an annotated English transl. and introd.* Lund 1974. Hedegårds arbete gick in endast på den första delen av Amrams text, vilken behandlar bönegudstjänsten under veckodagarna, medan Kronholms arbete inskränker sig till den del som behandlar sabbatsgudstjänsten. För att föra verket till slut skulle det behövas en tredje volym som går in på gudstjänsterna vid högtider. Ernst Daniel Goldschmidt publicerade år 1972 en fullständig kritisk utgåva, utan kommentar, men med en god inledning och knappa hänvisningar inne i texten: *Seder Rav c Amram Ga'on. c Aruk umuggah c al-pi kitve-*

yad údfúsím^c im hašlamót, sínúyé-núšša'ót. [Ed.]E.D. Goldschmidt. Jerusalem : Mossad Harav Kook.

8. De yngre engelskspråkiga arbetena av A.Z. Idelsohn (*Jewish liturgy and its development*. New York : Schocken, 1967 [1932]) och Abraham Millgram (*Jewish worship*. Philadelphia : Jewish Publication Society, 1971) når inte upp till samma standard.

9. Jfr Zur Formengeschichte des altjüdischen Gebetes. *MGWJ* 78 (1934), 438ff; Stilkritisches zum jüdischen Gebet. *MGWJ* 80 (1936), 339ff; Die erste Benediktion des Achtzehngebetes. *MGWJ* 81 (1937), 71ff; Dubletten in Gebetstexten. *MGWJ* 83 (1939), 142ff.

10. Josef Heinemann, *Prayer in the Talmud : forms and patterns*. *Studia judaica* 9. Berlin : de Gruyter, 1977; boken är en engelsk översättning av den andra upplagan av hans doktorsavhandling; den första upplagan utkom 1964. Intressant och programmatiskt betydelsefull är hans populärt hållna *D^e rasót ba-zibbúr bitqúfat ha-talmúd* (Offentliga predikningar under talmudisk tid). Jerusalem 1971, där han ger uttryck åt sin uppfattning om hur man kan förstå midrasherna som ett vittnesbörd för offentliga predikningar. Jfr vidare den viktiga artikeln "The proem in the aggadic midrashim—a form-critical study. *Studies in aggadah and folk-literature*. Ed. on behalf of the Institute of Jewish Studies by J. Heinemann and D. Noy. (Scripta Hierosolymitana. 22). Jerusalem 1971, 100ff.

11. 1. uppl. 1832; 2. uppl. Frankfurt a.M. 1892, s. 133f; Hanoch Albeck översatte den till hebreiska på 1940-talet, och försåg den med noter och kompletteringar—en mycket värdefull uppdatering av boken.

12. Siegfried Stein, The influence of symposia literature on the literary form of the Pesah Haggadah. *Journal of Jewish studies* 7 (1957), 15.

13. Baruch M. Bokser, *The origins of the seder : the Passover rite and early rabbinic Judaism*. Berkeley : University of California Press, 1984; jfr speciellt det femte kapitlet. Han behandlar egentligen inte Påskhaggadan som vi har den, utan undersöker de tidigaste beskrivningarna vi har om det rabbiniska på-

skfirandet i MPes 10 och TPes 10, men det är uppenbart att vederläggningen gäller i ännu högre grad Påskhaggadan. Han medger de klara likheterna mellan påskmåltiden och antika banketter. Men han pekar dels på att flera av dessa likheter inte nödvändigtvis går tillbaka på hellenistiska förebilder—de kan vara och är grundade på tidigare inomjudisk praxis (själva förekomsten av en gemensam rituell måltid: fariséernas ritualiserade måltidsgemenskap, Qumranmenighetens måltider)—och dels pekar han på att flera av de väsentliga dragen för firandet av påskan är specifika för den (påskmåltiden följer en strikt ordning som avviker från andra måltider; den är ett obligatorium för alla, och inte endast för en liten utvald grupp som i symposierna; vindrickandet avviker klart från symposiernas, det spelar en specifik och en centralt religiös roll; det rituella åtandet i början av ritualen kan inte jämföras med åtandet av en förrätt i en vanlig bankett; sjungandet kan inte jämföras med dryckesvisorna i ett symposium; det markeras även uttryckligen att påskmåltiden inte får urarta i ett dryckeslag). För en relativt färsk avhandling om ordningen vid påskmåltiden jfr den hittills opublicerade dissertationen av Joseph Tabory: *La-töldót hilkót léel ha-sedær* (Historien om föreskrifterna för sederaftonen). Bar-Ilan University, 1977; jfr även "The Passover eve ceremony : an historical outline." *Immanuel* 12 (1981), 32–43, som baserar sig på avhandlingen.

14. Louis Finkelsteins viktigaste arbeten om Påskhaggadan finns i följande tre artiklar: The oldest midrash : pre-rabbinic ideals and teachings in the Passover Haggadah. *Harvard theological review* 31 (1938), 291–317; Pre-Maccabean documents in the Passover Haggadah. *Harvard theological review* 35 (1942), 291–332; 36 (1943), 1–38.

15. Menachem Kasher, *Haggadah š^elemah : sedær haggadah šæl pesah^c im hillüfé núšša'ót, hæ^{cæ}rót we-zíyyúním we-yalqút pírusím*. ba^carikat Shemuel Ashkenazi. Mahadúrah šlišit^c im tiqqúním we-hösafót. Jerusalem 1967.